

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Маргарита Жуйкова

УДК 81'371+81'374

Параметричні прикметники в дефініціях конкретної лексики і поняття видової норми

Параметричні прикметники загального розміру (великий – малий, large – small, duży, wielki – mały та ін.) використовуються мовцями як маркери величини певних об'єктів. Сенс таких прикметників може бути визначено лише у комбінаціях з якимись конкретними іменниками. Уживаючи прикметники загального розміру, мовці спираються на свій перцептивний досвід і на його основі формують уявлення про так звану видову норму. На уявній шкалі розмірів значення норми знаходиться посередині між двома полюсами, вербалізованими антонімами.

У словникових дефініціях прикметники розміру вживаються інакше, ніж в мовленні, оскільки йдеться про загальну характеристику не одного предмета, а цілого класу однотипних предметів, названих певним словом. Наприклад, дуб та секвоя описують у словниках як великі дерева, амфори і бочки – як великі посудини, а мопси і болонки – як малі собаки. У словникових дефініціях еталоном величини стає не розмір типового дуба, амфори чи вівчарки, а середній розмір об'єкта в категорії ДЕРЕВА, ПОСУД чи СОБАКИ. Еталон розміру укладачі словників визначають інтуїтивно, що спричиняє розходження в різних словниках у побудові дефініцій назви тої ж самої реалії. Крім того, багато природних категорій (зокрема, категорія ПОСУД) не є цілісними і розпадаються на субкатегорії, в кожній з яких є свої норми загального розміру.

Ключові слова: когнітивна категорія, категоризація, параметричні прикметники, тлумачний словник, словникова дефініція.

Одним з найважливіших завдань у діяльності лексикографів є побудова дефініцій, які мають відбивати суттєві складники лексичного значення слова. Цей аспект лексикографії давно вийшов за межі власне практичної площини і зайняв належне місце серед теоретичних проблем, які формують коло питань лексичної семантики. Лексичне значення слів, що позначають конкретні реалії (натуроб'єкти та артефакти), формується внаслідок складної когнітивної діяльності, яку здійснює будь-яка мовно-культурна спільнота. На першому етапі відбувається виокремлення одиничного об'єкта з континуума перцептивної інформації, категоризація цього об'єкта шляхом зіставлення з іншими подібними та відмінними об'єктами; пізніше – виділення роз-

різнювальних ознак об'єктів у межах категорій та субкатегорій, формування прототипу категорії, а також зіставлення та порівняння об'єктів одного категорійного рівня, що зрештою формує у колективній свідомості структуру категорії, позначеної певним словом. Для виявлення будови природних категорій дослідники виробили спеціальні експериментальні методики та прийоми. Як ми показали у наших статтях [3 – 4], у вмісті та структурі дефініції предметної лексики лексикографи втілюють результати окремих складників колективного процесу пізнання.

Про теоретичні настанови і принципи побудови дефініцій, а також про практичні труднощі, які доводиться долати лексикографам, написано вже чимало наукових праць. Словникові дефініції лексем, що позначають звичні, поширені предмети та явища нашого світу, демонструють відсутність якогось сталого, обов'язкового набору семантичних ознак, а також суб'єктивність їх відбору. Передусім це пов'язане з тим, що реалії мають безліч властивостей, причому чимало з них варіюються і змінюються в часі, і визначити, які з цих властивостей суттєві, а які неважливі для цілого мовного колективу, а не для окремого мовця в певний час, є вельми складним завданням. Для багатьох лексикографічних праць, створених у ХХ ст., характерні намагання описати не слова, а поняття, позначені словами, а також тенденція до зайвої науковості, коли тлумачний словник набуває ознак довідника з певної галузі знань. Виходячи з того, що тлумачний словник має відбивати колективну мовну компетенцію, яка, безперечно, корелює з рівнем розвитку суспільства в цілому, багато лексикографів-практиків обмежуються тим рівнем інформативності, який властивий для середнього користувача мови, пор. твердження польського лексикографа П. Жмигородського: «Дефініції мають віддзеркалювати точку зору пересічної людини з загальним середнім рівнем освіти» [10: 185]. Маємо додати до цього, що дефініції фактично віддзеркалюють не лише рівень знань про світ, а форми, способи і наслідки осмислення речей, що формують середовище, в якому живе людина. Один зі способів усвідомити світ і себе в ньому полягає в приписуванні реаліям параметрів загальної оцінки, які виражаються через прикметники на кшталт *великий* та *малий*.

Отже, пропоновану розвідку ми присвяtimo лише одному аспекту з набору проблем теорії та практики лексикографії: функціонально-семантичному навантаженню цих параметричних прикметників, що включаються до складу дефініцій конкретних іменників. Параметричні прикметники скалярно-антонімічного комплексу, як їх називає Н. Арутюнова [2: 231], відбивають дуже важливе для життя людського колективу явище градування ознак, їх осмислення у категоріях 'більше' – 'менше', 'багато' – 'мало'. Серед усіх параметричних прикметників домінують ті, що описують просторові властивості об'єктів: це слова для загальної оцінки розміру (*великий*, *невеликий*, *малий*, *маленький* тощо) та для його більш спеціалізованих вимірів, таких як ширина, глибина, висота, об'єм тощо.

Як відомо, А. Вежбицька включила прикметники загального розміру *big* та *small* до складу базового семантичного лексикону (семантичних примітивів), що мають універсальний характер, наявні у всіх мовах і входять як компоненти до семантичної структури складніших одиниць [8]. Міркуючи над семантикою цих важливих прик-

метників, А. Вежбицька зауважує, що при експлікації значення *big* 'великий' та *small* 'малий' доречно спиратися на порівняльні ступені цих прикметників:

Цей пес великий. = 'Цей пес більший, ніж можна було очікувати' [9: 73]

Такий спосіб тлумачення прикметників *великий* та *малий*, пише А. Вежбицька, міг би означати, що семантичними примітивами є компаративи *більше* та *менше*, а не самі одиниці *великий* та *малий*. Однак проти такого висновку свідчать певні мовні факти: поняття *великий* та *малий* виражені в більшості мов вербально (на відміну від компаративів, які можуть бути і відсутніми); слова *великий* та *малий* та їх еквіваленти засвоюються дітьми вже у дворічному віці. А. Вежбицька наголошує на тому, що при вживанні прикметників розміру для характеристики певних об'єктів мовець здійснює порівняння цих об'єктів: коли кажуть, що *X більше за Y*, мають на увазі, що при зіставленні з *Y X* є великим.

Міркування А. Вежбицької про входження лексем *великий* та *малий* до числа семантичних примітивів важливі не лише при обговоренні сенсу їх використання у мовленні (у колокаціях із різними іменниками), а й при виявленні їх ролі у змісті та структурі словникових дефініцій. Аналіз семантики прикметників розміру *великий* та *малий* може проводитися в двох різних типах вживань, зумовлених референцією тих іменників, з якими вони сполучаються у конструкціях. По-перше, ці прикметники можуть характеризувати конкретний об'єкт (декілька об'єктів) із визначеною референцією: *цей будинок великий / це взуття мені мале*. По-друге, прикметники розміру можуть сполучатися з іменниками, які позначають цілий клас об'єктів: *акула – велика риба / міль – малий метелик*. Очевидно, що в першому випадку йдеться про характеристику одиничного об'єкта, який може бути спостережений у певний момент, а в другому – про таку характеристику класу однорідних об'єктів, яка мислиться позачасовою (акули завжди великі, молі завжди малі). У словникових тлумаченнях, очевидно, йдеться про вживання параметричній прикметників розміру, які стосуються узагальненої референції відповідного іменника – назви класу позамовних об'єктів.

У статті Е. Сепіра «Градуювання, Студії із семантики» («Grading, a Study in Semantics»), що надрукована 1944 р., було вперше окреслене градуювання понять як явище мислення, що охоплює багато сфер людського досвіду. Мовна практика, твердив Е. Сепір, часто спирається на градуювання різних речей, причому засобом формалізації градуювання слугують прикметники: *хороший* = 'кращий, ніж звичайний, нейтральний'; *малий* = менший, ніж середнього розміру' [6: 47]. Ідея градуювання природно привела дослідника до поняття норми. Якщо слово *heavier* 'важче' означає 'більше, ніж середньої ваги', має існувати середня вага, відносно якої стають можливими будь-які оцінки. Цю середню вагу і визначають як норму ваги, а відповідний параметр займає місце в умовному центрі (на умовному нулі) між двома полюсами. «Норма – центральна та найважливіша точка відліку, щодо якої визначаються значення антонімів у рамках скалярно-антонімічного комплексу» [2: 234], інакше кажучи, якогось іншого способу описати семантику антонімів не існує.

Встановлення норми для класу є дуже важливою процедурою людського мислення; без усвідомлення середнього значення параметра сама процедура градування втрачає сенс і стає неможливою. Як справедливо зазначає Н. Арутюнова, «поняття норми стосується практично всіх аспектів картини світу» [2: 238]. Розвиваючи цю думку, можна твердити, що картина світу, втілена у мові певної спільноти, формується шляхом зіставлення нових фрагментів досвіду, ще не осмислених, не категоризованих, з базовими, пізнаними й осмисленими раніше фрагментами, які можуть отримувати у свідомості статус норми – основи для зіставлення. Одним з найважливіших параметрів при категоризації явищ дійсності якраз і є розмір.

Е. Сепір звернув увагу на те, що норма не має якихось звичних засобів вербалізації у мовах, для неї частіше застосовують наукові номінації, ніж загальномовні. У зв'язку з цим Н. Арутюнова також зауважила, що «норма має слабкий вихід в лексику» і позначається такими неспецифічними прикметниками як *звичайний, середній, нормальний, стандартний* [2: 234]. Це явище можна пояснити прагматичними аспектами сприйняття світу: мовці частіше звертають увагу на те, що їм здається відхиленням від певного стандарту, від норми, а тому крайні точки на шкалі отримують значно більше засобів для мовного вираження, ніж серединна зона.

У важливій роботі німецького лінгвіста Е. Лайзі [7], де було розвинуто ідею Е. Сепіра про норму при вживанні параметричних прикметників, запропоновано чотири типи норм, з якими має справу мовець при оцінці спостережуваних явищ та ситуацій. Перший тип, названий видовою нормою (нім. *Speziesnorm*), стосується як конкретних об'єктів, так і цілих класів (категорій), але визначають його відносно певного класу об'єктів; ідеться передусім про загальний параметр розміру (*великий – малий*). Ця норма не є строго зафіксованою і зазнає варіювання. Другий тип норми (норма пропорції) є більш спеціалізованим й описується за допомогою просторових прикметників на кшталт *вузький / широкий, довгий / короткий*. Третій тип норми (так звана норма очікування) актуалізується в тих випадках, коли мовець усвідомлює, що щось сприйняте відрізняється від стандартного чи звичного: переважно йдеться не про об'єкти, а про ситуації (*хоч вона вже стара, але гарно плаває*). Норма, яку Е. Лайзі назвав ситуативною, реалізується у вживаннях, де мовець фіксує факт непридатності певних речей для виконання їх призначення через невідповідність розмірів (*костюм мені малий*).

При обговоренні ролі параметричних прикметників загального розміру у словникових дефініціях нас буде цікавити лише одна норма, а саме так звана видова. Ю. Апресян визначає норму як умовний нейтральний центр на шкалі певного параметра: «Для таких прикметників нормою є середня міра прояву названої ознаки у представників цілого класу об'єктів» [1: 213]. Ідеться не лише про прикметники з просторовою семантикою, а й про інші антонімічні пари на кшталт *багатий – бідний, темний – світлий*; всі подібні одиниці набувають сенс лише через зіставлення із центральною зоною шкали, середньою мірою прояву ознаки, яку мовці визначають інтуїтивно. Встановлення норми, що може бути як абсолютною (науковою, раціональною), так і відносною, Е. Сепір вважав основою для побудови концептуального апарату градування [6: 59].

Як ми зазначали, параметричні антоніми *великий* / *малий* можуть застосовуватися не лише до слова з конкретною референцією (*ця риба велика, те вікно мале...*). У словникових дефініціях, де іменник, який тлумачиться, завжди має загальну референцію, відповідні маркери розміру стосуються не одиничного предмета, а всіх членів певної категорії, представленої у свідомості узагальненим, стандартизованим об'єктом-еталоном, про що ми писали у статті [5]. Важливо взяти до уваги таке міркування: коли автори словників зазначають про якийсь об'єкт, що він великий чи малий, то ознака розміру виступає не ситуативною, як у мовленні, а сталою, класифікаційною, на її основі розподіляються всі елементи класу на якісь умовні підгрупи, як мінімум – на центр і два полюси. Покажемо це на прикладі дефініції лексем категорії СОБАКА. Собаки певних порід часто характеризуються у словниках як великі, див. (1):

(1) «**Owczarek** – *duży, silny pies, zwykle długowłose, o różnej maści ...*» (USJP); «**German shepherd** – a *large* dog that is often used in police work and as a guide dog for blind people» (MWLD); «**German shepherd** – a *large, brown and black* dog, often used for guarding buildings and in police work» (CamD); «**Doberman** – *duży i umięśniony* pies o podłużnym, wąskim pysku ... wykorzystywany do opieki nad dobytkiem i jako pies obronny» (WSJP).

Очевидно, що виділення певної підгрупи великих собак тягне за собою імплікацію про те, що існують і малі собаки (а також і собаки якихось середніх розмірів). Справді, багато словників підтверджують наявність підкласу малих собак, див. (2):

(2) «**Pekinńczyk** – *mały pies o krótkim tułowi, dużej szerokiej, spłaszczonej głowie...*» (WSJP), «**Mops** – *nieduży, łagodny pies pokojowy...*» (USJP); «**Pug** 'мопс' – a *small* dog that has short fur ...» (MWLD); «**Pudel** – *nieduży i podatny na tresurę* pies pokojowy...» (WSJP); «**Bolończyk** – «*mały pies pokojowy o długiej, jedwabistej, białej sierści*» (USJP).

На підставі існування таких дефініцій доречно припускати, що вся категорія базового рівня СОБАКА зазнає у свідомості людини градації за параметром розміру: в цій категорії виділено два полюси і континуум проміжних ланок, які переважно не мають номінацій¹. Вибір певного параметричного прикметника визначений тим, до якого полюсу тяжіє стандартний об'єкт, названий лексемою, за параметром розміру.

Ознака розміру часто стає класифікаційною в тих випадках, коли величина об'єктів корелює з їхнім призначенням, функцією, позначається на виконанні певних функцій. Отже, можна говорити про те, що параметр величини набуває статусу релевантного. Якщо розглянути дефініції у категорії СОБАКИ, то можна зауважити, що, поряд з розміром, часто подана інформація про призначення, роль собак у житті людини (малі собаки – переважно кімнатні, великі – переважно службові чи мислив-

¹ У деяких словниках фіксується і середній розмір собак, як наприклад, в одному з найбільших тлумачних словників німецької мови видавництва Duden 1989 р. Ми виявили в ньому декілька дефініцій, де використано маркер розміру `mittelgrosser` (= середнього розміру). Зокрема, до середніх віднесено собак таких порід: *бобтейл* (Duden 272), *пінчер* (Duden: 1152), *ротвейлер* (Duden: 1268), *пудель* (Duden: 1194), *тер'єр* (Duden: 1526). Таким чином, можна говорити про фіксацію у цьому словнику трьох класифікаційних підтипів собак: великі – середні – малі. Однак фактичні розміри, через які і має визначатися поняття середнього значення (норми розміру) в групі собак, залишаються неокресленими і визначаються мовцями інтуїтивно.

ські), отже, параметр розміру і дескриптивна ознака 'призначення', 'використання' часто з'являються в дефініціях разом, див. тлумачення назв вівчарки та добермана в (1). Загалом це означає, що в тих категоріях, членам яких у словниках часто приписується параметр розміру, цей параметр служить для латентної категоризації. Справді, розмір включається у дефініції назв природних об'єктів (овочів, фруктів, ягід, квітів, кущів, дерев; ссавців, риб, птахів, комах; водойм, гір тощо) та багатьох артефактів (транспортних засобів, будівель та споруд, посуду, меблів; музичних та художніх творів тощо). На цій підставі можна зробити припущення, що для багатьох природних категорій параметр розміру є релевантною ознакою, яка усвідомлюється членами мовно-культурної спільноти як розпізнавальна для елементів цієї категорії. Проте значна частина імен природних категорій взагалі не отримує у словниках таких характеристик, які би вказували на розміри об'єктів, наприклад, інструменти, взуття, навчальні заклади, жіночі прикраси, хоча кожний об'єкт з цих категорій завжди має спостережуваний розмір.

Основною когнітивною процедурою, яку здійснює мовець перед тим, як вжити прикметники *великий* / *малий*, є зіставлення X з іншим об'єктом Y того ж класу за параметром розміру. Те саме відбувається і при включенні прикметників загального розміру у словникові дефініції конкретної лексики. Основне питання, яке потребує з'ясування, полягає в тому, які саме об'єкти служать для свідомості лексикографів джерелом норми (середнього, стандартного значення параметра на опозитивній шкалі). Для відповіді на це питання слід звернутися до дефініцій конкретної лексики, що представлені у словниках. Як правило, об'єкт зіставлення у визначенні залишається неназваним, однак у незначній частині дефініцій спостерігається включення таких об'єктів до складу тлумачення. Називання об'єкта зіставлення, очевидно, сприяє адекватному усвідомленню розміру того об'єкта, ім'я якого тлумачиться у дефініції. Розгляньмо докладніше такі визначення, в яких норма розміру експлікована через зіставлення, а згодом перейдімо до найбільш поширеного типу дефініцій, де норма розміру є латентною.

1. Дефініції з експлікованою нормою розміру

Для того щоб унаочнити розмір певної реалії, лексикографи звертаються до інших категорій, переважно суміжних у межах категорії вищого рівня узагальнення, див.:

(3) «**Café** – a small restaurant where you can get simple meals and drinks (such as coffee)» (MWLD); «**Кав'ярня** – невеличкий ресторан, де подають відвідувачам каву, чай, закуски тощо» (СУМ IV: 67).

(4) «**Палісадник** – невеликий обгороджений садок перед будинком» (СУМ VI: 30).

(5) «**Żbik** – *Felis silvestris*, zwierzę drapieżne podobne do kota, ale nieco większe, o szarej maści w czarne pręgi...» (USJP).

(6) «**Cietrzew** – ptak wielkością podobny do kury, o czarnym upierzeniu u samców...» (WSJP).

(7) «**Віолончель** – смичковий чотириструнний музичний інструмент, середній між скрипкою та контрабасом» (СУМ I: 679).

(8) «**Piano** – mniej od fortepianu instrument mający ustawione pionowo struny, wydające dźwięki dzięki uderzaniu w klawisze» (WSJP).

Всі наведені визначення містять об'єкт зіставлення: в (3) кав'ярню порівнюють з рестораном, у (4) йдеться про подібність палісадника до садка, у (5) дикий лісовий кіт зіставляється за розміром із звичайним домашнім котом; у (6) твердиться, що тетерук за розміром такий як курка, (7) подає зіставлення віолончелі одразу із двома струнними музичними інструментами: контрабасом і скрипкою, а в (8) зазначено, що піаніно менше за фортепіано. Результати зіставлення подаються або через фіксацію однаковості розмірів, як в (6), або через вказівку на відхилення в той чи той бік, причому припускається, що це відхилення незначне, див. у (5): *nieco większe*. Попри те, що в (7) не використано маркери *менший / більший*, користувач має зрозуміти, спираючись на свій досвід, що слово *середній* стосується саме розміру цього інструмента, а не його ваги чи регістра звучання. Для того щоб визначити, яким приблизно є розмір об'єктів, назви яких тлумачено в цих дефініціях, мовцю потрібно мати сформовані уявлення про розміри еталонних об'єктів – основ для порівняння: ресторану, садка, скрипки, kota і так далі. Отже, передбачається, що в користувачів словника є достатній запас фонових знань.

Дефініції, куди включено порівняння за розміром з еталонним предметом, використовують у словниках відносно рідко, хоча такий спосіб інформування читачів про розмір предмета загалом доволі продуктивний і наочний¹. Такі дефініції цікаві тим, що подають відсилку до того класу об'єктів, який трапляється в досвіді людей частіше і тому краще їм відомий. Як ми зазначали в статті (3: 18-20), за змістом таких дефініцій можна здійснити відносний розподіл об'єктів у межах категорії суперординатного рівня: домашній кіт перебуває ближче до центру категорії ТВАРИНИ, ніж дикий кіт, тетерук – далі від центру в категорії ПТАХИ за домашню курку, а скрипка займає більш центральну позицію в категорії МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ, ніж віолончель. Такий розподіл об'єктів може бути підтверджено й іншими даними, зокрема результатами психолінгвістичних експериментів.

2. Дефініції з латентною нормою розміру

У переважній більшості дефініцій конкретної лексики, куди включено параметр розміру, відсутні будь-які зіставлення з іншими елементами класу. Лексикографи обмежуються лише маркерами на кшталт *великий, невеликий, малий, маленький, (не)значних розмірів* тощо. Однак трапляються дефініції, які фіксують факт досягнення граничної межі, максимального чи мінімального розміру. Дефініції цього типу є загалом нечисленними і включають інформацію про те, що певний клас об'єктів у своїй категорії досягає найбільшого (зрідка найменшого) розміру. Частіше подібні тлумачення можна зустріти в класах тварин і рослин, див. (9)-(11), рідше – у класах

¹ Відсилки до інших, більш знайомих, предметів трапляються в такому неканонічному лексикографічному джерелі, як «Словарь Академии Российской», де дефініції іменників часто включають енциклопедичну інформацію. Наочні уявлення про звичайні, побутові речі інколи репрезентуються в цьому словнику через зіставлення, див.: «*Лук ... произрастение всем известное, коего корень величиною с небольшую репку*» (САР III: 1329). Читач не отримує вербальної характеристики величини цибулі, проте легко визнає, якого вона розміру, якщо має відомості про розміри ріпи.

артефактів, як у (12). Очевидно, такі форми подання розміру спираються на процедури точних вимірювань об'єктів.

(9) «**Страус** – найбільший дуже прудкий птах, який не може літати...» (СУМ IX: 752); «**Struś** – *Struthio camelus*, ptak nielatający o masywnym tułowiu ... największy ze współczesnych ptaków...» (USJP).

(10) «**Колібрі** – найменший на земній кулі птах, який відзначається яскравістю і красою оперення...» (СУМ IV: 223).

(11) «**Sekwoja** – «*Sequoia sempervirens*, drzewo wiecznie zielone, jedno z największych drzew iglastych, o grubym, czerwono-brunatnym pniu...» (USJP).

(12) «**Орган** – найбільший духовий клавішний музичний інструмент, що складається з набору труб, у які нагнітається повітря» (СУМ 5: 739); «**Organy** – największy instrument muzyczny, składający się z zamontowanych na stałe pionowych piszczałek o różnej długości...» (WSJP).

Як ми вже зазначали, такі дефініції засновані на певних вимірюваннях і завжди містять припущення, що отримані розміри доволі стабільні і не можуть бути перевищені чи применшені в інших об'єктах того ж класу. Абсолютні розміри органу, секвої чи колібрі з таких дефініцій взнати неможливо. Для пересічного користувача мови, який не обтяжений знаннями з ботаніки чи зоології, подібні тлумачення можуть мати лише такий сенс: 'цей птах (суттєво) більший / менший за всіх птахів, яких я колись бачив і які я можу собі уявити'.

Значно частіше лексикографи вказують на розмір реалії, спираючись не на об'єктивні виміри, а на зіставлення з іншими реаліями, що входять до тої ж категорії чи субкатегорії. При цьому оцінки величин часто є не лише суб'єктивними, а й інтуїтивними і нераціональними; ці оцінки даються через порівняння з якимись іншими об'єктами, що приймаються за умовну норму розміру на основі перцептивного досвіду людини. Звичайно, якщо норма розміру визначена відносно розмірів людини, а самі реалії припасовані до потреб та можливостей її тіла, то проблем із середнім значенням у категорії буде менше (наприклад, носії мови легко вирішують, *малими*, *середніми* чи *великими* є стілець, диван, двері, карета, рюкзак, валіза тощо). Однак при визначенні норми в категоріях натуроб'єктів мовці часто стикаються з труднощами. Якщо в категорії собак доволі легко можна визначити середнє значення розміру (зросту), наприклад, шляхом їх вимірювання, то в інших подібних категоріях виокремити це середнє значення на практиці доволі складно.

Одною з причин цього є те, що пам'ять людей не зберігає інформацію про розміри багатьох об'єктів, а таких життєвих ситуацій, які би забезпечували безпосереднє зіставлення об'єктів за величиною, насправді не так багато. Ми легко розрізняємо великі і малі ложки, тарілки, чашки, автобуси, будівлі, рушники, квіти, дерева, яблука тощо, бо предмети цих категорій, що мають різний розмір, ми бачимо доволі часто. Але якщо пересічного мовця спитати, яка тварина більше – єнот, бабак чи бобер, заєць чи кролик, то ми навряд чи отримаємо таку відповідь, яка корелює з розмірами реалій, бо для зіставлення цих тварин за розміром треба як мінімум побачити їх у зоопарку в сусідніх клітках. Крім того, в більшості категорій артефактів встановити одну умовну норму (середнє значення параметра розміру для всіх членів категорії) практично неможливо. Це пов'язане з тим, що природні категорії діляться на менші

підгрупи за багатьма різними параметрами. Наприклад, музичні інструменти класифікують, з одного боку, за тим, яким способом з них видобувають звук (стукають по чомусь, водять чимось по чомусь чи кудись дують), а з другого – як влаштований сам інструмент (попросту, до чого людина прикладає свої зусилля: до струн, отворів, клавіш), по-третє, враховують, з якого матеріалу їх виготовлено, і так далі. Це кардинально ускладнює формування норми розміру для категорії МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ в цілому. Далі ми покажемо деякі проблеми, що постають при словниковому маркуванні об'єктів за розміром, на прикладі дефініцій лексем, які входять у тематичну групу ПОСУД.

У «Словнику української мови» в 11 томах (далі – СУМ) ми виявили трохи більше ста словникових статей, у дефініціях яких використано лексеми *посуд* або *посудина*. Слово *посуд* визначено як «вироби з глини, скла, металу тощо, які використовують для приготування або подавання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харчових продуктів; начиння» (СУМ VII: 389), а *посудину* – як «виріб з глини, скла, металу тощо, який використовують для приготування або подавання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харчових продуктів» (Там само). Отже, відмінності стосуються лише одиничності / множинності (сукупності) об'єктів; однак насправді у словнику для позначення певного виду посудини використовується поряд із словом *посудина* і лексема *посуд*. Спираючись на ці визначення, з групи посуду слід вилучити всі об'єкти, що не стосуються приготування / подавання їжі, а також зберігання продуктів (бо саме таким чином визначають ім'я категорії ПОСУД), адже в такому разі доведеться визнати, що вживання в багатьох дефініціях лексем *посуд* / *посудина* суперечить їх визначенню¹. Слово *начиння* в потрібному нам значенні тлумачиться інакше: це «господарські речі, які служать для приготування, подачі, зберігання їжі, напоїв і т. ін.; посуд» (СУМ V: 235). Отже, начинням, згідно з цим визначенням, можна називати ніж, ложку, ополоник, качалку, тацю, тертку, ваги, лійку тощо, проте ці об'єкти у словнику (і у свідомості носіїв мови) не категоризуються як начиння чи тим більше як посуд. Уже ці факти свідчать про те, які складнощі виникають при лексикографічному опрацюванні одиниць, що називають членів певної природної категорії, а не такої, що виникла як результат наукового пізнання.

Серед всіх тлумачень, де використано лексеми *посуд* або *посудина*, приблизно 20 % містять прикметники загального розміру на кшталт *великий* / *малий*. У подальшому аналізі ми свідомо обмежимося лексемами, які справді мають те призначення, що прописано у словниковій дефініції слова *посуд*, тобто не будемо брати до уваги слова *ванна*, *жлукто*, *жаровня*, *плошка* і под., оскільки відповідні реалії не виконують вказаних функцій. Дванадцять дефініцій посуду в СУМі включають ознаку 'великий': це лексеми *амфора*, *бак*, *бочка*, *діжка*, *корчага*, *кошіль*, *кухоль*, *макітра*, *миска*, *фляга*, *цебер*, *чарка*. У дефініції лексеми *чан* можна виявити непряму вказів-

¹ Наприклад, через лексему *посудина* в СУМі тлумачать слова *акваріум*, *умивальник*, *ванна*, *виварка*, *каганець*, *лоток*, *жаровня*, *жлукто*, *кропильниця*, *мазниця*, *мастильниця*, *чорнильниця*, *хрестильниця*, *цистерна* та ін., див.: *умивальник* – це 'раковина з краном або спеціальна висяча посудина з краном, носиком і т. ін., яка служить для вмивання', *жлукто* – 'посудина, видовбана з стовбура дерева, в якій зольять білизну, полотно' і т. д.

ку на розмір об'єкта: це 'посудина, що формою нагадує великий бак або діжку' (СУМ XI: 267), і хоча подане тлумачення не фіксує функцію цього виду посуду, будемо вважати, що його господарське призначення таке саме, як у бака. Десять дефініцій включають ознаку 'малий': *баклага, барило, казанок, масельничка, перечниця, піала, сільниця, чашка, чарка¹, черпак*.

Приписування певним мовним одиницям ознаки загального розміру 'великий' ('малий') не означає, що всі відповідні реалії однакового розміру: очевидно, що куваль та амфора, барило і чашка загалом не можуть бути однаковими, в них різні господарські ролі, вони зроблені з різного матеріалу і т. под. Тим не менш лексикографи описали їх так, що в користувача (якби він не був обізнаний з певними реаліями) могла би створитися ілюзія приблизної однаковості їх об'єму².

Значна частина номінацій посуду в СУМі загалом обходиться без маркерів розміру (наприклад, *банка, бідон, відро, каструля, казан, ківш, келих, оселдниця, чайник, сковорода, склянка, самовар, цукорниця* тощо). Чи можна вважати, що розмір саме цих реалій виступає тою середньою ознакою, яка приймається за норму, тобто середню міру розміру у категорії ПОСУД? Відповідь достатньо очевидна з огляду на те, що носіям мови бодай приблизно відомі стандартні розміри багатьох видів посуду. Зрозуміло, що названі лексеми, в дефініціях яких нема маркера величини, позначають дуже різні за розміром (точніше сказати, об'ємом) предмети: цукорниця чи келих значно менші за казан, відро чи самовар. Крім того, багато названих об'єктів не мають фіксованих розмірів (каструлі, сковороди, банки, чайники і т. д.). Отже, на матеріалі дефініцій на позначення посуду важко погодитися з твердженням, що семантика маркерів 'великий' та 'малий' має визначатися через поняття норми (*великий* – той, що більше норми, *малий* – той, що менше норми), бо саме поняття норми як 'середнього розміру' в цій групі реалій, як і в багатьох інших, не може бути визначене. Тим не менш, лексикографічні джерела свідчать, що лексикографи часто вдаються до використання маркерів розміру при описі слів тематичної групи ПОСУД, що виявляється не лише у СУМі, а й у словниках інших мов.

Насправді певну повсякденну логіку у вживанні маркерів 'великий' / 'малий' у групі ПОСУД виявити можна, якщо взяти до уваги не абсолютні розміри різних видів посуду, а інші чинники: по-перше, призначення реалій та, по-друге, відносні розміри в межах вужчих підгруп. Так, великими виявляються ті посудини, які призначено передусім для зберігання чи транспортування рідини або сипких об'єктів, такі як діжки, кошелі, фляги, амфори. Очевидно, що в побутовій практиці вигідніше ви-

¹ Як не дивно, у першому значенні лексеми *чарка* використано маркер розміру 'велика', а у другому – 'невелика' (СУМ XI: 271).

² Якщо звернутися до членів інших категорій, назви яких описують у словниках, то можна зауважити, що використання тих самих маркерів загального розміру навряд чи варто сприймати як вказівку на однаковий фактичний розмір реалій. Так, у групі приручених людиною тварин у СУМі як великі схарактеризовано бика, корову, коня, верблюда, а як невеликі – вівцю, козу, кроля. Свиня, осел, мул, пес та кіт не отримали жодних характеристик за розміром. Носії мови мають доволі певні уявлення про розмір свійських тварин, і маркери 'великий' / 'невеликий' нічого не додають у сенсі інформативності дефініцій. Було би дивно вважати, що ті елементи групи, які належать до невеликих, приблизно однакові за ростом чи вагою, тим більше, що нема жодних об'єктивних критеріїв, які би зумовили такі оцінки.

користувати для цих цілей саме максимально великі посудини, які людина може виготовити і переносити разом із їхнім вмістом. У цю підгрупу лексики входять також чани і баки, в яких тримають чи кип'ятять великі обсяги води¹. Проте лексеми *макітра* та *кухоль* отримали в дефініціях маркер 'великий' з інших причин. Макітри, що загалом вироблялись різних розмірів і призначались для різних цілей (а не лише для розтирання маку), справді можуть вважатися найбільшим за діаметром гончарним виробом, отже, у порівнянні з іншими керамічними предметами, що використовувались у традиційному побуті, вони справді великі. Можна вважати, що прикметник *великий* у дефініції лексеми *макітра* («вид глиняного посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором» (СУМ IV: 602)) маркує не просто перевищення середньої норми розміру, а наближення до граничного показника на шкалі величини для гончарних виробів (максимальний діаметр таких виробів визначений діаметром гончарного кола і розміром печі для випалювання кераміки). Щодо лексеми *кухоль*, то дефініція подає його розмір відносно величини стандартної склянки: «Велика склянка з вушком для пиття пива та інших напоїв» (СУМ IV: 421), отже, еталоном для порівняння стає інший об'єкт, подібний за функціями, формою, матеріалом і добре відомий носіям мови; аналогічні визначення див. у дефініціях (3) та (4).

Розглядаючи лексику з групи ПОСУД, у дефініціях якої використано маркер 'малий розмір', також виявляємо певні логічні підстави, засновані на процедурах порівняння. У цій групі наявні назви реалій, які мають невеликий розмір, наприклад, відносно руки людини. Це чашка, піала, чарка і, очевидним чином, сільниця та перечниця (обидві посудини не можуть бути великими, зважаючи на щоденні потреби організму в солі та перці). Викликає здивування той факт, що назви інших об'єктів приблизно того ж розміру не марковані у словнику як малі (наприклад, *оцетниця*, *ікорниця* та ін.). Лексеми *баклага*, *барило*, які позначають різновиди дерев'яних або металевих діжок, отримують ознаку розміру у зіставленні з іншими подібними об'єктами; якщо *бочка* та *діжка* позначені у дефініціях маркером 'великий', то їх менші різновиди природно позначаються маркером 'невеликий', див.:

(13) «**Баклага** – невелика дерев'яна або металева плоска посудина, барило для зберігання води або іншої рідини» (СУМ I: 92).

(14) «**Барило** – невелика посудина для рідини (найчастіше з дерева) з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами» (СУМ I: 106).

(15) «**Бочка** – велика дерев'яна або металева циліндрична посудина перев. опукла посередині, з двома плоскими днищами» (СУМ I: 223).

Дефініції (13)-(15) виразно демонструють взаємну залежність ознак розміру, використаних для тлумачення лексем у межах невеликої групи. *Баклага* пояснюється через лексему *барило*, а *барило* описується через ті самі дескриптивні характеристики, що й *бочка*. Оскільки в цій групі є реалії більшого та меншого розміру, це дає підстави для використання будь-якого предмета як об'єкта для зіставлення.

¹ Вживаючи тут лексему *великі*, маємо на увазі щось на кшталт 'такі, що задовольняють добову потребу у воді цілої групи людей, а не однієї людини'. Як бачимо, при інтерпретації цього вживання не вдається використати поняття «середнє значення параметру», бо воно не може бути визначене.

Нечіткість, суб'єктивність тих середніх значень параметра розміру, які мають правити за норму величини у певному класі, часто призводять до того, що у різних словниках (навіть у словниках тої ж мови) маркери великого та малого розміру використовуються по-різному. Та сама реалія може бути описана без вживання маркерів розміру або названа великою чи малою. У (1) ми подали дефініції лексем на позначення німецької вівчарки, до яких включена вказівка на великий розмір цієї породи собак. У СУМі дефініція лексеми *вівчарка* не включає параметр розміру: «Назва породи собак, яких використовують переважно для охорони отари овець, складів і т. ін.» (СУМ І: 551), хоча для характеристики деяких порід у цьому словнику такі маркери розміру подано (наприклад, великими названо догів, сенбернарів і ньюфаундлендів, а невеликими – тер'єрів і пінчерів).

Принципова неможливість чіткого визначення норми розміру в певних групах реалій, навіть у тих випадках, коли самі ці розміри можуть бути виміряні, призводить до парадоксальних ситуацій: той самий натуроб'єкт трактується то як великий, то як малий. Так, у дефініції агруса (його ягід) багато словників включають маркер 'малий', проте знаходимо в деяких лексикографічних джерелах й ознаку 'великий', див.:

(16) «**Agrest** – kolczasty krzew, na którym rosną niewielkie, owalne lub kuliste owoce barwy zielonej, żółtej lub czerwonej...» (WSJP); «**Agrest** – «krzew owocowy o kolczastych pędach i drobnych jadalnych owocach» (USJP); «A **gooseberry** is a small green fruit that has a sharp taste and is covered with tiny hairs» (COBUILD); «**Gooseberry** – a small, green fruit covered with short hairs. Gooseberries grow on bushes and have a sour taste» (CamD).

(17) «**Агрис** – кущова рослина з колючими гілками та великими кисло-солодкими їстівними ягодами» (СУМ І: 18); «**Немско грозде** – бодлив храст с плод възкисела едра (= велика) ягода» (БТР: 523).

Пояснення цих фактів виходить за межі ботаніки і може бути знайдене у сфері закономірностей людського пізнання. Якщо агрус категоризується як ягода і потрапляє в одну уявну групу з малиною, калиною, журавлиною, порічкою, горобиною, суницею тощо, то шляхом інтуїтивного зіставлення з цими об'єктами він наділяється параметром 'великий'. Проте якщо група для зіставлення розширяється і до неї потрапляють плоди фруктових дерев (які, очевидно, для людської свідомості мають багато спільного з ягодами), то ситуація міняється: в цій групі агрус сприймається як малий плід. Варто звернути увагу на те, до якої саме субкатегорії включено агрус у дефініціях: в українському та болгарському словнику назвою субкатегорії є лексема *ягода*, тоді як в польських та англійських – лексеми *owoc* та *fruit* (плід). Розширення меж категорії, куди включено плоди агрусу, очевидно, і спричиняє зміщення її центральної зони за параметром 'розмір'.

Таким чином, у словникових дефініціях параметричним прикметникам загального розміру належить суттєва роль, оскільки вони часто виступають не просто показниками розміру класу об'єктів, названих певним словом, а маркером поділу великої категорії на менші субкатегорії. Така роль прикметників загального розміру в дефініціях відрізняється від тої, яку ці прикметники часто відіграють у мовленні, називаючи об'єкти з конкретною референцією. Еталоном величини в дефініції стає не

розмір якогось типового дуба, амфори, чашки чи вівчарки, а середній розмір об'єкта в позамовних класах ДЕРЕ'ВА, ПОСУД чи СОБАКИ. Норма розміру, тобто той еталонний об'єкт, відносно якого виводяться оцінки величини, виражені маркерами *великий* – *малий*, ніколи не виявляється шляхом вимірювання об'єктів. Цей еталон лексикографи визначають інтуїтивно, з опертям на перцептивний досвід мовного колективу та узуальну мовну практику. Суб'єктивність та довільність у приписуванні класам об'єктів параметрів загального розміру особливо виразно проявляється при зіставленні дефініцій у різних словниках. Важливо також врахувати, що багато природних категорій (зокрема, категорія ПОСУД) не є цілісними і у свідомості користувачів мови розпадаються на субкатегорії, у кожній з яких формуються свої норми загального розміру.

Джерела

БТР – Андрейчин Л., Георгиев Л., Илчев С. и др. Български тълковен речник. 4-то изд. София: Наука и изкуство, 1996. 1094 с.

САР – Словарь Академии Российской. В 6-ти частях. СПб., 1789 – 1794.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980.

CamD – The Cambridge English Dictionary. URL:

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary>

COBUILD – Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. URL:

<https://www.collinsdictionary.com>

Duden – Deutsches Universalwörterbuch A-Z, Duden, 1989. 1816 s.

USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego. Red. Stanisław Dubisz. CD.

WSJP – Wielki słownik języka polskiego. Red. Piotr Źmigrodzki. URL: <https://wsjp.pl/>

MWLD – Merriam-Webster's Learner's Dictionary. URL:

<http://www.learnersdictionary.com>

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2-х т. Москва: Языки русской культуры, 1995. Т. 1. 464 с.

2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука, 1988. 341 с.

3. Жуйкова М. Словарные дефиниции и когнитивные процессы. I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny. Т. II. Obraz świata i człowieka w kulturze ludowej i narodowej. Lublin : Wydawnictwo UMCS. S. 5 – 25.

4. Жуйкова М., Йодловская А. К проблеме построения словарных толкований конкретной именной лексики (флора и фауна). *Вопросы лексикографии*. 2021. № 19. С. 52 – 75.

5. Жуйкова М., Чупрун А. Місце та функції параметричних прикметників у дефініціях англomовних словників. *Нова філологія: Збірник наукових праць*. В. 61. Запоріжжя, 2014. С. 119 – 124.

6. Сепир Э. Градуирование. Новое в зарубежной лингвистике. В. 16. Москва: Прогресс, 1985. С. 43 – 78.
7. Leisi E. Der Wortinhalt: Seine Struktur im Deutschen und Englischen. Quelle & Meyer Verlag, 1953. 220 s.
8. Wierzbicka Anna. Semantic Primitives. (Linguistische Forschungen, Bd. 22). Frankfurt: Athenäum, 1972. 235 p.
9. Wierzbicka Anna. Semantyka. Jednostki elementarne i universalne. Lublin, 2006. 535 s.
10. Żmigrodzki P. Najważniejsze zasady opisu znaczenia w „Wielkim słowniku języka polskiego”. Lingwistika Coperniana. Nr 1 (1). 2009. S. 183 – 197.

Legend

БТР – Andreychyn L., Georgiev L., Ilchev S. and others. Bulgarian interpretive dictionary. 4th ed. Sofia: Science and Art, 1996 (In Bulg.).

САР – Dictionary of the Russian Academy. In 6 parts. St. Petersburg, 1789 – 1794. (In Rus.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in the 11th volume. Kyiv: Naukova dumka, 1970 – 1980. (In Ukr.).

CamD – The Cambridge English Dictionary. URL:

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary>

COBUILD – Collins COBUILD Advanced Learner’s Dictionary. URL:

<https://www.collinsdictionary.com>

Duden – Deutsches Universalwörterbuch A-Z, Duden, 1989. 1816 s.

USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego. Red. Stanisław Dubisz. CD.

WSJP – Wielki słownik języka polskiego. Red. Piotr Żmigrodzki. URL: <https://wsjp.pl/>

MWLD – Merriam-Webster’s Learner’s Dictionary. URL: <http://www.learnersdictionary.com>

References

1. Apresyan, Yu. (1995). Selected works: in 2 volumes. Moscow: Languages of Russian culture. V. 1. (In Rus.).

2. Arutyunova, N. (1988). Types of language values. Grade. Event. Fact. Moscow: Science. (In Rus.).

3. Zhuikova, M. (2021). Dictionary definitions and cognitive processes. I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny. T. II. Obraz świata i człowieka w kulturze ludowej i narodowej. Lublin : Wydawnictwo UMCS. S. 5– 25. (In Rus.).

4. Zhuikova, M., Yodlovska, A. (2021). On the Problem of Constructing Definitions of Specific Nominal Lexis (Flora and Fauna). Voprosy leksikografii – Russian Journal of Lexicography, 19. Pp. 52 – 74. (In Rus.).

5. Zhuikova, M., Chuprun, A. (2014). The place and functions of parametric adjectives in the definitions of English dictionaries. New philology: Collection of scientific papers. V. 61. Zaporizhzhya. Pp. 119 – 124. (In Ukr.).

6. Sepir, E. (1985). Grading. New in foreign linguistics. V. 16. Moscow: Progress. Pp. 43 – 78. (In Rus.).
7. Leisi, E. (1953). Der Wortinhalt: Seine Struktur im Deutschen und Englischen. Quelle & Meyer Verlag. (In Germ.).
8. Wierzbicka, A. (1972). Semantic Primitives. (Linguistische Forschungen, Bd. 22). Frankfurt: Athenäum. ([In Eng.]).
9. Wierzbicka, A. (2006). Semantyka. Jednostki elementarne i universalne. Lublin. [In Pol.].
10. Żmigrodzki, P. (2009). Najważniejsze zasady opisu znaczenia w „Wielkim słowniku języka polskiego”. Lingwistika Coperniana. Nr 1 (1). S. 183 – 197. (In Pol.).

Marharyta Zhuikova

Parametric adjectives in definitions of species vocabulary and the concept of species norm

Parametric adjectives of general size (velykyi – малыi (Ukrainian), big – small (English), large – small, duży, wielki – mały (Polish), etc.) are used by speakers as markers of the size of certain objects. The meaning of such adjectives can be determined only in combinations with some specific nouns: in the combinations big fence / big nose / big dog, the same adjective denotes significantly different dimensions of reality. When using adjectives of general size in speech, speakers rely on their perceptual experience and, based on it, form an idea of what the dimensions of a standard fence, cup, spoon or teapot are. The dimensions of such standard objects in a certain class of things constitute the so-called “species norm”. On the imaginary scale of sizes, the value of the norm is in the center, in the middle between the two poles. In order to use the adjectives big and small, speakers must perform a comparison procedure: 'big' is one that exceeds the norm of size for its class of phenomena.

In dictionary definitions, adjectives of size are used differently as compared to how they are used in speech, since it is about the general characteristic of not a single object, but a whole class of objects of the same type named by a certain word. For example, oak and sequoia are described in dictionaries as large trees, amphorae and barrels as large vessels, and pugs and bichons as small dogs. In dictionary definitions, the standard of size is not the size of a typical oak tree, amphora, or shepherd dog, but the average size of an object in the class TREES, UTENSILS, or DOGS. This standard is determined by the compilers of dictionaries intuitively, which causes differences in various dictionaries when constructing definitions of the name of the same phenomenon.

Keywords: *cognitive category, categorization, parametric adjectives, explanatory dictionary, dictionary definition.*